

GYÓNI GÉZA KÖLTÉSZETE.

(Második, bef. közlemény.)

3. A háborús korszak.

*Lángoló vörösből
Lengyel hegyek orma,
Látlak-e még egyszer,
Szülőfalum tornya?*

Könnyelműség lenne azt mondanunk, hogy Gyóni mindent a háborúnak köszönhet. Valószínű, hogy ha nem a háború, valami más megrázó élmény lett volna az, ami Gyónit hozzásegíti ahhoz, hogy megtalálja önmagát. Hogy ez a megrázó élmény épen a világháború volt, ez azért lényeges, mert ez dobta felszínre Ady és Gyóni egyéniségének legalapvetőbb különbségét: t. i. magyarság-szemléletüket. A háború előtt Gyónit nem érdekelték a magyarság problémái, míg Ady költészetének kezdettől fogva leglényegesebb elemeit alkották. Ady a pesszimista magyarok típusához tartozik, keserű, tragikus sötétenlátásában a Zrinyik, Kemény Zsigmondok és Széchenyiek egyenes utódja; Gyóni a békében még nem látja a jövő fenyegető veszedelmeit, de a háború kitörésekor teljes mértékben ébred fel benne a magyar *öntudat*, ami megvolt Kossuthban és Petőfiben. Ady ezzel szemben azok közé tartozott, akiknek sajátja a magyar *önismeret*.¹ Ő nem tud hinni egy pillanatig sem a háború szerencsés kimenetelében, 1914 júliusában ezt mondja: «Különben pedig nekünk egyaránt végünk, akár elveszítjük, akár megnyerjük a háborút. . . .»² — 1915 márciusban pedig esengve könyörög egy «kis több bizodalomért»:

Csak egy kicsit több bizodalommal
Volnék és két karommal
Emelném fel a krisztusi keresztet,

¹ A magyarság e jellemzően kétféle arculatára nézve v. ö. Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. I. a még Prohászka: *A vándor és a bújdosó*.

² Ady Lajos i. m. 197. l.

De lelkem bús és veszteg.
Mint ragyogna az én jó magyarságom
S tagadnám minden átkom,
Minden csunya jövő gondot kivetnék,
Csak egy kicsit hihetnék.

(Több bizodalom vágya.)

Ugyanekkor Gyóni Géza, akinek feje fölött már ott lebeg Szibéria árnyéka, azt írja az ostromlott, kiéhezett várban «tízezredik könyve táblájára»:

Uzsoki hágón leverjük a sárt,
Leverjük a vért mentékről, csizmánkról,
Muskátlis, méntás ablakok alatt
Lovunk és szívünk büszke táncot táncol.

És mi nem félünk, könyvem, harcok könyve,
S amely a viharban sziklaként megállott:
Magyar hűségnek babért fonatunk,
Ha megvesznek is újra a világok.

Gyónit ez az optimista hite tette a világháború avatott és népszerű költőjévé — ajka még a legsötétebb borzalmak közt is tudott vigasztaló, buzdító szót találni mások és önmaga számára; míg Ady itthon kétszeresen élve át a háború szörnyűségeit, szájában csak keserű ízt tudott érezni, csak keserű verseket tudott írni, melyeket asztalfiókba utalt a cenzúra . . .

Ez az oka Nyirő Gyula tévedésének, aki nyilván csak Gyóni háborús verskötetét ismerve, őt a mániás depresszív költők közé sorozza,¹ vagyis azok közé, akik épen a schizopreniásokkal ellentétben nem szakadnak el a valóságtól, és akiknek számára a legmegfelelőbb műfaj az alkalmi vers. Nyirő szerint a háború ezért hallgattatta el a schizothym Adyt, és Gyóni ezért lett épen a háború által népszerű. Ennek az állításnak először is ellentmond az a tény, hogy Gyóni anyja schizopreniás elmebeteg volt,² nemkülönben Orsós professzor diagnózisa Gyóni betegségéről,³ mely szerint a költő elmebaja *amentia* volt, s az távol áll a mániás depressziótól. Másodszor megcáfolja Nyirőt az az irodalmi tény, hogy Gyóni minden volt, csak nem tipikusan alkalmi költő: ha az lett volna, ma az ismeretlenség homályába rejtőznék a világháború annyi más *alkalmi* költőjével együtt. Nyirő tévedése azt bizonyítja, hogy a pszichiatereknek a zsenik megítélésénél csupán az esetleges elmebetegség megállapítása a feladatuk, nem pedig az esztétikai

¹ Nyirő Gyula: *Költőzseni és pszichiátria*. Magyar Pszichologiai Szemle 1933. 62–86. l. Mániás depresszívek verseiről Petőfi, Szabolcska, Gyóni, Pósa; schizopreniásokéről Vörösmarty, Ady jut eszünkbe.

² Pulszky H. i. m. 98 l.

³ Balogh István: *Gyóni Géza szibériai életrajza* 1927. 190. l. és Pulszky H. i. m. 99. l. 31. jegyzet.

értékelés, mert ha ezt teszik, még mint orvosok is tévedésbe esnek.¹

Gyóni számára a háború végzetes, de szükséges tisztító tűz, melyből költői génusza megacélozva és megerősödve került ki. A búsongó önmagabamélyedésből, az indokolatlan elkésredésből magukhoz szőlítették őt a valódi élet szenvedései — ez a magyarázata annak, hogy a przemysli pokolban íródott versek az élet (hábar véres, de mégis friss igaz élet) illatát lehelik. A költő szíve, amelyben eddig csak bús-önmaga számára volt hely, egyszerre megnyílik, kitágul, hogy befogadja a magyarság és a katonabajtársak sorsát. Az itthonmaradtak persze nem ezt látták benne, hanem egyfelől egy új Petőfit, aki harcra buzdítja a katonákat, máfelől egyszerű, természetes hazafiasságot, amelynek hiányát nem mulasztották el Ady és társai szemére háyni.

Itt kell megemlékeznünk az akkoriban nagy port felverő Gyóni-afférről,² mely azonban lényegében Rákosi Jenő és Ady párbaja volt, jobban mondva Rákosi egyoldalú hadakozása Ady ellen. Rákosi kezében szegény Gyóni Géza — akit egyébként Rákosi valóban szívből tisztelt és szeretett — csak eszköz volt Ady megtámadására. Ady egy levelében kissé elhamarkodottan és igazságtalanul nyilatkozott Gyóniról, kinek talán *Üzenet nyugatra* c. versét is magára vette. Ezt a levelet Rákosi Jenő közölte és ehhez fűzte Ady ellen irányuló cikksorozatát. Nem akarunk a vita részleteibe bocsájtkozni, sem pedig a ma már bizonyos szempontból aktualitását veszített kérdésben határozott állást foglalni; érdekes azonban megjegyezni, hogy Rákosi, mikor Gyónit — egész nyilvánvalóan a költő akarata ellenére — kijátszotta Ady ellen, épen Ady legtehetségesebb tanítványát vette védelmébe — amire szerintünk Gyóninak nem is volt szüksége. A bántó Ady-levél néhány túlzott szavában («... transzponálta igaz poéták formáit és hangulatait. Természetesen elsősorban engem bányászott ki!») nem látta meg a mély igazságot, mely ab ovo lehetetlenné tesz Ady—Gyóni vitát irodalmi szempontból. (Politikában minden lehet!).

Vegyük tehát szemügyre most közelről, 23 esztendő távlatából elfogulatlanul Gyóni Géza 12.000 példányban megjelent verskötetét, (*Lengyel mezőkön tábor tűz mellett*, 1915)³ mely-

¹ Mátrai László: *A zseni és a kultúra*. Athenaeum, 1934. 52—59. l. A pszichiatriai szemlélet alapján elinduló Pulszky H. (i. m. 97. l.) ugyan-csak elköveti ezt a tévedést, mikor azt mondja: «Ohne die Zufallkonstellation, die ihn im Kriege emporhob, und ohne das tragische Ende, wäre seine dichterische Begabung wohl ganz unbetrachtet geblieben.» Talán igaz, hogy ezek nélkül Gyóni nem lett volna olyan népszerű, de tudjuk, hogy népszerűség és irodalmi érték nincsenek szükségképi kapcsolatban.

² Révész Béla i. m. 118—119. s k. l.; Ady Lajos: i. m. 210. l.; Rákosi Jenő: *Dunántúli* cím alatt megjelent cikke a Budapesti Hírlapban 1915. okt. 14-én és az utána következő számokban.

³ Német fordítása: *Auf Polnischen Fluren am Lagerfeuer*.

nek országos hírét köszönhette. Gyóni Géza nem lehetett haditudósító, amire annyira vágyott¹ — szerénységében nem látta meg, hogy e kis verskötete minden haditudósításnál élénkebb színekkel mutatja meg a háborút, és hogy ebből a szempontból jelentősége nagyobb mint a világháború összes haditudósításainak együtt. A kötetben általában kevés a nyíltan buzdító vers (*Petőfi lelke*); ami a versekben valóban lelkesít, az a könnyed, bizakodó hang — ilyen legtöbbször kuruc stílusú verse: *Levél a Gránieról, A nagy dáridó, Tábortűz mellett*. Ezek között is egyik legbájosabb: *Örtüznél* c. verse. A költő elnézi az alvó katonákat, akik álmukban mind otthon vannak; találgatja, miről álmodhatnak. Mennyi könnyed humor, milyen mélységes szeretet sugározza be ezt a kis versét, mennyi finom pszichológiai megnyilvánulás van benne, képesség a mások lelkivilágába való beleélésre! Ezt a képességét már mint «kivetítést» említettük korai szerelmes versei tárgyalása közben; látjuk majd, hogyan nő ez a tragikus képesség a legművészebb magasságokba a *Levelekben*. De a költő hangulata itt még nem tragikus. Szívét teljesen a részvét hatja át; önmaga számára kevés ideje marad. Ezért volt könyve valóban a legszebb ajándék «küzdő katonák karácsonyára.» Talán kevésbé sikerültek és kissé erőltettek az oroszokat lekicsinylő versei (*Varsó felé, Gorkij önkéntes, Alexis levele Alexandrához*), de egészen természetes, hogy mint katona-költő nem kerülhette el megírásukat; ma már persze aktualitásukat veszítették. Nem vesztették el azonban aktualitásukat azok a versek, melyekben a magyar költő és a háború kapcsolata mutatkozik meg. Itt az inkább egyszerű, könnyed versek hangja a patosz magasságát éri el, megőrizve azonban a dallamos versformát. A költő együtt egészen sajátos hatást kelt — ebből születnek Gyóni legszebb háborús versei.

Szálljon a füstölök tömjéne,
Szóljon ezer ágyu torok,
Ez az ítélet nagy miséje;
Szentvize vér, virága béke —

S magyar Kánaán szent földjére
Vezetnek égi pásztorok.
(*Dicsőség a magasságban.*)

Gyóni optimizmusával szentül hiszi, hogy a véres háború az örök békét szolgálja. Honvágy és békevágy egy hűrt rendítenek meg szívében; ha hazatérhet majd a béke áldásában apja sírjához:

Szent öreg úr, néhai pásztor
Sírja tövében pihenőt lelek,
Beszélek néki népe tavaszáról
S megáldanak áldott apai kezek.

¹ V. ö. Gyóninak Braun Henrikhez 1915. okt. 28. írt levelét.

Harcos dicsőség koszorúját
 Szegény öreg pap sírjára teszem.
 Az Úr velünk volt, apám, visszajöttünk,
 Szabad földben nyugodj már csendesen.

(*Álom a táborban.*)

Hogy megcsúfolta a kegyetlen sors Gyóni mély, tiszta hitét! — De őt nem érte váratlanul az áldozat sem, melyet meg kellett hoznia a magyar végzetnek:

Életemet, e drága pohárt, zengőt,
 Csordultig vérrel kezedbe adom:
 Öntözd vele a boldogabb jövődöt,
 Jövő virága nyiljék gazdagon.

Az otthon és a jövő! A küzdő katona ha hazagondol, megejti lelkét ismét a borongó vágy. (*Örségen.*) A lengyel mezők szürke egyhangúságában csak haza lehet gondolni. Az otthon, a haza még dallamosabbá halkítják a sorokat:

Sötét felhők sűrűn esőznek,
 Szürke csuhát ölt a lengyel határ,
 Visztula hídján alkonyi csöndben
 Kongó léptekkel egy katona jár.

— — — — —
 S kongó lépések elviszik
 Alkonyodó hazai tájra.

Mintha csakugyan az őrtálló katona ritmikus lépései dobannának ebben a versben. Ez az új hang és új ritmus, amit Gyóni a háborútól kapott. Gyóni saját honvágyába azonban valószínűleg egy kis mélabú is vegyül. «Vasárnap a sáncon» beszélgető két katona közül ő az, akinek «nincs fia, ki hazavárja.» ... A szerelem pedig kevés helyet foglal ezek között a versek között. Fáj ugyan, hogy szemét nem a «kedves» fogja lezárni; csak azért akar élni, hogy legyen, aki az Ő szépségét megénekelje (*Könyörgés harc hajnalán*); az Őrangyalnak, az ő forró imáinak tulajdonítja, hogy még él:

Mindennap új csodára ébredek,
 Hogy élek még, túl ennyi véres harccon.
 Ó hogy győzni tud ennyi vész felett
 Egy imádkozó, édes, gyöngé asszony.

Az ő «szomorúsága viszi vissza» a halálból; de mégis, ez a néhány vers is inkább személytelen. Általában a szeretett nő felé vágyódó katona sóvárgása, nem színezik felismerhetően egyéni érzelmek. Majd eljön ennek az ideje is... A hadifogság körülzárt magányában majd meg fog jelenni a szinte testetlen és személytelen Őrangyal, mint húsból-vérből való asszony, igazi asszonyi hibákkal és erényekkel, hogy pokollá vagy menyországga varázsolja a költő éjszakáit. Most még «a jó mulat-

ság, férfi munka» ideje van, az asszony helye ilyenkor a háttérben van, neki csak imádkozni van joga a küzdő hősökért. Az a gondolat, hogy az ilyen módon háttérbe szorult nő talán nem akar majd többé visszatérni, az a gondolat, hogy a távol-ság által örökre elveszitheti — ez a gondolat, mely az örületig kínoztta Gyónit, mely legszebb verseinek megírására ihlette, most még csak egyszer ötlik fel lelkében, de itt is egyik legszebb versét inspirálja:

Oly messze vagy már a szálló időben,
Halvány asszony, édes elhagyott,
Oly messze vagy —
S mint égi lámpa téli temetőben
Csak szépséged és hűséged ragyog.

Várod-e még
Babéros jöttét büszke lovagodnak,
Kinek híreről szárnyas hír beszél.

(Egy repülő lapra.)

Néhány szót még a Gyóni «kuruc» verseiről. Amint láttuk, Kéky Lajos tagadja, hogy itt tudatos hatásról van szó. De akkor hogyan magyarázhatók az ilyen strófák:

Föl a fejjel, Bálint,
Nézz csak a szemembe,
Sok százéves magyar harag
Lángja lobog benne.

Ráismersz-e most már
Jó kuruc komádra:
Rákóczinak voltam egykor
Az íródiákja.

(Ne szomorkodj Bálint...)

Hiszen ez tipikus kuruc-strófa. Boross Ady-hatást lát ennek a versformának alkalmazásában,¹ de ez itt nem lényeges, hiszen egymástól függetlenül is merithettek a Balassi, illetőleg a kuruc költészet mély és tiszta forrásából. Závodszy Kéky Lajos állítását teszi magáévá az azonos körülmények közt létrejött «öntudatlan» hatásról.² Kéky állításának azt a részét, mely az azonos költői helyzet azonos ihletésére vonatkozik, minden további nélkül elfogadhatjuk. Nem hisszük azonban, hogy Gyóni, a tudatos költő és művész, egy közismert versformát alkalmazzon «öntudatlanul», szóval véletlenségből, mint pl.

— Három hete lesz már
A napot se látjuk.
Azt se tudjuk, hol kel fel.

— Nem is addig pajtás
Míg innen a muszka
A pokolba nem nyergel.

(Tábornöz mellett.)

Elképzelhető egy versnél talán, de nem egy egész sorozatnál. Amit Kéky mond, hogy korábbi verseiben nyoma sincs a kuruc hatásnak, az nem elég bizonyíték.³ A következő mondatokban önmagát cáfolja, mondván, hogy az azonos körül-

¹ I. m. 48. l. — ² Závodszy i. m. 32 l. — ³ Idézett hely.

mények ihlették hasonló formájú versek megírására. Gyóni nem volt harcos lélek, mint Ady, belőle csak a valódi háború váltott ki olyan reminiscenciákat, melyek költői megfogalmazásához épen a kuruc versek külső alakja mutatkozott legalkalmasabbnak. De ez az alkalmazás nem volt öntudatlan, erről szó sem lehet. Gyóni kikereste mondanivalója számára a legalkalmasabb formát. Lehet, hogy első ilyen versénél még öntudatlanul simult a forma a gondolathoz, de aztán nyilván tudatosan és akarattal írta ezeket a verseket a párbeszédese, kurucos formában, sőt mint fent láttuk, Balassi-strófákban. És hogy úgy történt, nem von le semmit a versek értékéből, sőt emeli azt. Vajon Thaly Kálmán és Endrődi Sándor kuruc versei nem állnak-e olyan, vagy talán magasabb színvonalon, mint az eredeti kuruc versek? Hiszen ezek a versformák épen olyan joggal alkalmazhatók, mint az ősi nyolcas, az epikus tizenkettős, vagy akár a hexameter. Ki mondaná, hogy Vergilius «öntudatlanul» utánozta Homeroszt?

Épen ezek a versek azok, amelyek ebben a kötetben Gyóni formakésztségének fejlődését és az Ady-hatástól való elmaradását jelzik. De a teljesen új fegyverzetben elének álló, kiforrott, eredeti költőt mégsem ezek a versek mutatják meg, hanem a kötetnek általunk szándékosan utolsónak hagyott darabja: a *Csak egy éjszakára...* Mint ahogy a béke meghozta a verset a *Cézár én nem megyek* címűben, úgy született meg a háborúban Gyóni másik és utolsó nagy verse. Nem akarjuk ezzel azt mondani, hogy Gyóni költői fejlődése innen lefelé hanyatlana, sőt szerintünk, amint látni fogjuk, egész költői mivoltának végleges kibontakozása és betetőzése még hátra van. A sors azonban már nem engedte meg többé a nagy, mély lélekzetet, az élmény teljes, tökéletes formába való felszabadulását. A fogság erre már nem adott alkalmat.

Gyóni hitte, hogy a háború a béke eszköze, szívesen ajánlotta fel életét a békés otthonért, «de csak a béke katonája volt». Nem kívánta, nem kívánhatta a háborút, de becsületesen küzdött és megállta a helyét mindenütt. Az édes otthon, a szerető nő képe szelíd örömmel töltik el szívét. De a szürke lengyel mezőkön, az ólmos novemberi esőben, az éjtszakák «lát-hatatlan maggal» kelt ködében, mások is eszébe jutnak. Eszébe jutnak azok, akik még ilyenkor is személyes dolgaikat tolják előtérbe, akik «fent hirdetik, hogy — mi nem felejtünk», akik «gerendatöréskor szálkát keresnek» (milyen művészi ez a bibliai hasonlat!), akiknek a háború pénzt jelent, akik nem ismerik az önfeláldozást, hanem csak szájukkal szeretik a hazát. A szomorú, tragikus tisztánlátás pillanata ez. Meglátja, hogy a fény mögött mindig ott van az árny, és hogy a háború, a hazaszeretet véres szépségébe belevegyülnek a piszkos, önző érdekek. Ő, ha ezeket az embereket egyetlen éjszakára el

lehetne hozni a przemysli pokolba!!! A költő itt nem mondja ki, de érezzük a véresen-keserű sorok mögött a kételyt: talán nem is érdemes? Itt ismét felmerül a probléma, mint a *Cézárnál*. Gyóni, aki hitt a háborúban, hogyan irhatta meg ezt a verset? Vagy hihetett-e, aki ilyen tragikusan tisztán látta a háború másik felét? Talán kissé merész a következő magyarázat: igenis, igazuk van azoknak, akik Gyóni pacifista volta mellett törnek lándzsát. Hogy mégis ő lehetett a háború költője, annak az a magyarázata, hogy Gyóni — legalább tudat alatt — érezte, milyen rendkívül fontos számára a háború minden művész egyformán önző és nem szabad ezért — ha csakugyan így volt — Gyónit elítélnünk. A költő hivatása, kötelessége, hogy két kézzel kapjon az után, ami a legszebbet és legnagyobbat ki tudja váltani belőle.¹ Első igazán nagy versének ihletője — mint láttuk — a vágy volt, a vágy az élet szeretése után. Ezt a vágyát teljesedni engedte — ha csak rövid időre is — a háború. A halál reális közelsége megtanította Gyónit az élet szeretetére, és így írta meg ezt a háborús versét, mely *szándékában* a háború fentebb felsorolt alakjai, de *valójában* az egész háború ellen lázít, nem tartalmilag, hanem a háborúról festett iszonyú képekben:

Mikor siketitőn bögni kezd a gránát
S úgy nyög a véres föld, mintha gyomrát rágnák;
Robbanó golyónak, mikor fénye támad
S véres vize kicsap a vén Visztulának.

Mikor gránátvulkán izzó közepén
Ugy forog a férfi, mint a falevél;
S mire földre omlik, ő iszonyú omlás:
Szép piros vitézből csak fekete csontváz.

És ha eljőnnének csak egy éjszakára:

Hogy esküdne mind-mind...
S hitetlen göggyében, akit sosem ismert,
Hogy hívná a Krisztust, hogy hívná az Istent:
— «Magyar vérem ellen soha-soha többet!»
— — «Csak egy éjszakára küldjétek el őket.»

Vagyis nem logikusan következik-e ebből a gondolat, hogy aki nem egy, hanem sok-sok ilyen irtózatos éjszakát végigélt, az «soha-soha többet» nem akar tudni a háborúról?...²

Ha Gyóni kívánsága valóban ez volt, ezt a Sors hamar teljesítette, de csak azért, hogy a háborúnál is rettenetesebb helyre juttassa: az orosz hadifogságba... Przemysl elesett...

¹ «Nem szeretetre, nem boldogságra — művemre törekszem.»

² Szerb Antal szerint (*Magyar irodalomtörténet*, II.) ez a vers: «a haldokló gladiátor átka a nézők ellen.»

4. A fogság kora.

*Hegyek felé a hír szalad:
Nem hős halott, csak szürke rab.*

«Szibéria a világ ravatala, mely körül gyertyaállamok élete remeg és halva fekszik rajta egy pár millió ember.» «Csúnya idegélete volt általában a hadifogságnak. Mindent megérthet az, aki benne tört össze.» «Nem tudja senki, csak aki próbálta.»¹

E néhány taláalomra kiragadott idézet Balogh István kissé rapszódikus, de mélységesen megrázó könyvéből — úgy hiszünk — még mindig nem fest hozzávetőleges képet sem a szibériai hadifogság borzalmairól. «Nem tudja senki, csak aki próbálta.» Mi, az itthon és a béke védett légkörében, szinte hozzáférhetetlennek érezzük azt a sok borzalmat, amit Balogh elénk tár. Ha képzeletünkkel, vagy talán szívünkkel, mégis felmérünk belőlük valamit, megdöbbsent a kérdés: hogyan virágozhatott tovább ebben a környezetben Gyóni költésze? És Gyóni költői és emberi nagyságának legékesebben szóló bizonyítéka, hogy le tudta győzni a körülötte ólálkodó téboly rémét, melyet a körülmények oly tragikusan siettettek, le tudta győzni addig, míg be nem töltötte költői hivatását és megírta a magyar irodalom egyik legszebb szerelmi ciklusát, a *Levelek a kálváriáról* . . . címűt.

33 rövid verset tartalmaz ez a ciklus, az első kilencet még Przmyslben írta (hiszen kálvária volt az is!), a többit már a fogságban.

Ez az első kilenc levél mintegy keretet alkot másik háborús kötetéhez. Itt már szóhoz jut Gyóni régi ismerőse: a halál («Meg kell itt halni, meg kell halni»; «Halál, halál, vén Csinom Palkó») és az utolsó halálos tusát vívó várban szóhoz jut az éhezés («Pajtás, ne harapj akkorát, holnap is ezzel kell beérned»). De még él a remény is, bár egyre halványabban; gyakoribbak a szörnyű válságélmények, és már felüti fejét a Rém is:

Azon az éjszakán	Azon az éjszakán
Havas árokban, forró lázban —	Anyám fiatal arcát láttam.

De ezeknek a verseknek mégis egyetlen és igazi tárgya az Asszony. Többször mondtuk már, hogy Gyóni legsajátosabb képessége a kivetítés volt. Át tudta élni az asszony utána való vágyódását és — ez annyira jellemző rá — mélységesen tudta sajnálni őt, amíg hitt benne. Sőt mikor a féltékenység és a kétség már szinte maniakus erővel gyötörték, még akkor is van vigasztaló, megbocsájtó szava hozzá, de saját lelkének vad fájdalomsikoltása már átcseng a részvéten.

¹ Balogh István i. m. 15., 82., 70. l.

Ritkán rajzolta meg férfi olyan mély psychológiával egy asszony lelkivilágát, mint Gyóni ezekben a versekben. A női lélek lehelletszerű finomságait olyan árnyalattal eleveníti meg, hogy szinte megdöbbenve kérdezzük, vajon a távolbalátás adományával van-e megáldva — vagy megverve — ez a költő? Úgy történt-e minden, mint ő látta? Nem tudjuk. De ahogy ő látta, az psychologiailag annyira megokolt, hogy itt már szinte a valóságnak kellene alkalmazkodnia hozzá, ha nem így történt volna.

Az első levelekben még él a hit a Kedves hűségében, hiszen itt még a hazatérés egy kis optimizmussal oly közelinek látszik. Még teljes hittel kérdi:

Imádkozol-e minden este
És hiszed még, hogy visszatérek? (3. levél.)

De ő már nem tud imádkozni. Megható színei és szavai vannak az otthon hagyott fájdmáról:

Az a nagy csönd... Emlékezel?
Azt hiszed, ez a halál csöndje.
Valakit vársz és senki sem jön —
S rettegsz, ó, hogy ha mégis jönne. (8. levél.)

A fájdalom, a hű kutya,
Veled van nappal és éjszakán át (9. levél.)

Azután jön a drámai rövidségű hír: «Nem hős halott, csak szürke rab.» És felbukkan először a kínzó kérdés: «Örülsz, vagy fáj a gondolat?» (10-ik levél.) Hisz a halottat olyan kényelmesen lehetne elsíratni! Ó, a költő, egy Petőfire valló gesztussal mondja:

Síromból gyönyörködve nézlek:
Mily csodaszép vagy feketében...

De a hit, szerelmének, hűségének gondolata, még egy darabig él lelkében: a Kedves minden gondolata most csak Szibéria lehet, ahol ő szenved! De föltámad az aggodalma: «Elég erős páncél-e, mondd, Emléke egy bús szerelemnek?» Hiszen fogságban sinylődő szerelmesével már csak szálló sóhajai közösek; a régi varázs fakul, s a kis szobába, mely annyi emléket takar, az asszony már be tud lépni közömbösen! Aztán ott a kórházi élet. A finom psychologus Gyóni tudja, hogy az elhagyott asszony a kórházi szolgálat közben nemcsak részvétet gyakorol, nemcsak elfoglalja magát kínzó gondjai elől a kórházban, hanem szexuális kárpótlást is talál a beteg katonák szerelmes hódolatában. Nem is tudat alatt, hiszen az asszonynak lelkiismeretfurdalása is van (18., 19. levél), küzd

az öt körülsugárzó hódolat ellen. És most egy furcsa fordulat következik. A költő ingadozik a féltékenység és a haldokló katonára iránti részvét között:

Madonna, mondd, Madonna, mondd:
El tudtad lökni forró száját?... (20. levél.)

A költő látó szemével látja halvány asszonyát, fürdőre küldi üdülni, de a féltékeny szerelmes szeme meglátja oldalán az «idegen herceget» is, és ez a látvány nem hagyja el többé. Az idegen herceg híre megmérgezi a hazatérés gondolatát is (25—33. levél); soha-soha sem kapja már vissza az asszonyt. Itt már saját lelkét elemzi, ugyanazzal a borúsán-fájdalmas tisztánlátással. Nem tud, nem fog felejteni vagy megbocsájtani. Valakinek az emléke örökre közékük állt, talán már hazamenni sem érdemes:

Száz halálon s rab éjszakákon
Azért kellett vacogva gyöznöd,
Hogy végre mégis elveszítsd
Te egyetlen, halovány hősöd. (33. levél.)

Ezzel a bús akkorddal zárul a regény — a regény, amelyet a költő egyedül élt át, társ és híradás nélkül, messze Szibériában.

A *Levelek a kálváriáról* II. ciklusa már nem ilyen sikerült. Az asszony nem ír, nem ír; Gyóni lelke csak egyszer vidul fel: *Julis levelén*, amely különben ennek a ciklusnak a legszebb verse. Egyébként a fogságban írt többi verse más kötetéhez képest kevesebb, de mélyebb tónusú színt mutat. Eleinte még él benne az elkeseredett gyűlölet az ellenség, az oroszok, az angolok ellen (*Óda a gyűlölethez, Zúg az ítélet harangja, Tolsztoj nagy lelke, Puskin, Turgenyev*). Az orosz táj végtelen reménytelensége szinte megdermeszti szívét, s az orosz nép nyomora megfogja részvétre mindig kész lelkét. Az *Omszki emlék* pl. oly megrázó rajza a tragikus orosz sorsnak, hogy ha ezt Gyóni úgy át tudta élni, nem csodálkozhatunk, hogy olyan örömmel fogadta az orosz forradalom hírért. Saját sorsa is egyre világosabban látszik előtte:

Engem vár már a szomorúság
És nem kísér el senki, senki.
(Magyar bárd sorsa.)

Ami első versei közt szenvedésnek hatott, az most szomorú valóság, amelyet a költő már a művészi hatás minden eszközével tud kifejezésre juttatni. A halál közeledik felé állandóan, és ő egyre szebben, egyre művészebben tudja megszólaltatni:

Halkabban járjon, aki él
S dudoljon csendes éneket,
Messzi sírdombok fejinél
Ma ezer gyász-szobor mered (Halkabban...)

Még szebben írja meg saját sorsát *Harminc évig a pusztában* c. versében. Még néhány szép hazafias vers, azt mondhatnók, az irredenta versek előfutárjai (*Kokárda, Dögmadarak*), néhány kép a fogságból (*Ottó, Török barátjához írt versei*), de ilyen kevés van, mert, mint befelé forduló típus, az őt közvetlenül környező dolgokból keveset látott, csak azt fogta fel, ami érzelmein könnyen át tudott szűrődni. Aztán jött Mihály halála, a «sötét hatalmak» átvették uralmukat felette. A Mihály temetéséről vele repülő daloló pacsirta (*Öröme van a pacsirtának*)¹ már beteg agyának képzelődése. A szálak lazulnak, egyre jobban lazulnak — szinte hihetetlen, hogy eddig tartottak — aztán végkép elszakadnak. Még fellángol a magyarságba vetett megtartó hit:

Mely annyi holttestet takar,
Legyen végső e diadal.
S a vérrel vont hátárokon

Békés népekkel jó rokon
S boldog legyen már a magyar.

Ez végrendelete szeretett hazája számára. (*A béke jön.*)
Aztán, 1917. jún. 15-én, már csak az ágya melletti falra írja fel utolsó sorait:

Térjetek meg
És szeressetek

Elnyel mindeneteket a hőség
És csak Istené a dicsőség.

A vég már hamar jött. Az ő lelkéért is eljött a pacsirta, hogy szárnyalva vigye az égbe, nevét pedig a halhatatlanságba.

*

Nekünk, kiknek a világháború szomorú következményei még élő és véres valóság, nagyon nehéz Gyóni Gézára könnyes meghatódság nélkül gondolni. Oly sok magyar költő tragikus sorsával rokon végzete mélységesen megráz mindenkit, aki vele foglalkozik. Más, szerencsésebb sorsú költő művészetét hosszú, békés esztendőök érlelik meg — bár ez épen nálunk elég ritka jelenség. Gyóni pályája is így indul. De aztán az idő sürgetni kezdi. A Művet be kell fejezni és a Művet érlelő szenvedést is egy adagban, összesűrítve kell átélni. Csoda-e, hogy összeroppan? De a Mű elkészült. Nincs igaza Borossnak,² mikor Gyóni költészetét «torzóba rekedt életszobornak» nevezi. A Mű igenis kész volt. Kész volt, legalább is abban az értelemben, ahogy Gyóni a neki osztályrészül jutott körülmények között megoldotta azt, amit költői hivatása tőle megkövetelt. Látszik ez abból, hogy mikor az alkotás már irtózatos erőfeszítésébe került, amikor a kör már egyre jobban szűkülte körülötte, még mindig írt, míg mondanivalóját be nem fejezte.

¹ Balogh I. i. m. 169. l.

² I. m. 3. lap.

Természetesen fel lehet vetni a kérdést, hogy ha nincs világháború, ha a költő nem kerül fogságba, mi lett volna akkor Gyóniból. De az irodalomtörténész feladata nem az, hogy a Végzet utait kutassa és hiábavaló kérdéseket tegyen fel, melyekre felelni úgy sem lehet. Az irodalomtörténész feladata az, hogy az író munkásságát — ha megvan hozzá a kellő távlat — a maga helyére illessze. Gyóni Gézánál nem munkásságának befejezetlensége, hanem éppen ennek a távlatnak hiánya az, ami az objektív kritika álláspontjára való helyezkedést megnehezíti. Amint mondtuk, a háború és a hadifogság számunkra még mindig túlságosan élő valóságok ahhoz, hogy Gyóni sorsát és művét külön láthassuk. Mégis addig, míg eljön egy szerencsésebb nemzedék, melynek számára Gyóni sorsa már *történelem* lesz, kísérjük meg megállapítani objektíven, mit kapott irodalmunk Gyónitól.

Tegyünk úgy, mint munkánk kezdetén, engedjük át a szót először magának a költőnek: Balogh István könyvében feljegyezte egy beszélgetését Gyónival, melynek során a költő nyilatkozott saját hovatartozóságáról: «... Petőfi és Ady közé akart helyezkedni...»¹ Gyóni valóban nem sokat tévedett, amikor háború előtt írt versei alapján közvetítőnek látta magát régi és új között. Állítását csak annyiban kell korrigálnunk, hogy inkább Vajda János és Ady között áll,² bár ő Petőfivel valószínűleg az egész XIX. századi irodalmat akarta megszemélyesíteni. Valóban Gyóni beleesik a magyar lírának abba a vonalába, mely Ballassitól Csokonain és Vajdán át Ady felé mutat. Ez a megállapítás vonatkozik egész költészetének formai és hangulati részére — *tartalmilag*, amint már a bevezetésben mondtuk, nem lehet egységes szempont alapján elbírálni életének különböző korszakaira eső műveit. Másrészt a háború és a fogság olyan sajátságos élményvilág, hogy ezen a téren összehasonlításra sem nyílik alkalom. Mint *háborús költő*, azaz mint a világháború költője, irodalmunkban egyedül áll, háborús verseinek erkölcsi tartalma azonban szervesen kapcsolódik be hazafias líránk többi alkotása sorába, sőt itt jelentékeny szerepet tölt be. Fogságban írt versei természetesen még egyedülállóbb élményeken alapulnak, ezeknek legfőbb jelentősége az (amint már erre rámutattunk), hogy gigászi küzdelem eredményeképp jöttek létre, s e küzdelem egy oly súlyos betegség végzetes fenyegetésével szegül szembe, mely betegségnek sokkal gyöngébb jelentkezése is az átlagembert már rég közönséges elmebetegé tette volna. Másik érdemük ezeknek a verseknek az, hogy a szerelmi líra területén ütnek meg egészen új hangot. Azt mondhatnók, hogy Gyóni

¹ Balogh István i. m. 96 l.

² Petőfi robosztus életerejének nyoma sem volt benne.

megalkotta a szerelmi balladaciklus műfaját — talán még Paul Gerald-hoz lehetne ebben hasonlítani, legalább is finomság szempontjából, de ez a műfaj utánozhatatlan.

Ha műveiből meg akarjuk állapítani Gyóni világnézetét, szét kell választani az *embert* és a *magyart*. Mint ember, Gyóni inkább pesszimista, tépelődő lélek volt, de mint magyar, optimista, szinte naiv hittel bizott fajtája sorsában.

Erkölcsei felfogása mindkét szempontból emelkedett volt, hitt az igazság győzelmében. Mélységesen vallásos is volt, úgyhogy vallásos líránkat is néhány igen szép darabbal gazdagította.

Amint látjuk tehát, szemlénk eredményét a következőkben lehetne összefoglalni: Gyóni nem tartozott az úttörők közé, de erős lírai tehetségével alkalmasan töltötte be a közvetítő szerepet Vajda és Ady között, a líra minden ágában alkotott maradandót, *Cézár, én nem megyek* és *Csak egy éjszakára* című verseivel és a *Levelek a kálváriáról* c. ciklusával pedig megnyitotta a maga számára a halhatatlanság kapuit.

MIKOLA GÉZA.
